

Mukataa Defterlerine Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Halep'in İktisadî Vaziyeti

Mehmet Ali Ünal*

Halep'in Kısa Tarihçesi

Halep, Anadolu'dan Bağdat ve Basra'ya ve Akdeniz'den İran'a giden ana yolların kavşak noktasında Suriye'nin kuzeyinde bilinen tarihin en önemli bir şehirlerinden biridir. Tarihi M.Ö. 20. yüzyılın gerisine gider¹. Bu coğrafi konumu itibariyle zaman zaman ticaretle zenginleşip medeniyette yükseldiği gibi sık sık aynı yollardan sefere çıkan orduların tahribatına ve yağmalarına maruz kalmıştır. Hititlerden başlayarak Anadolu'da, Suriye'de ve Mısır'da kurulan devletler Halep'e hâkim olmuşlardır. 7. yüzyılda Müslümanların eline geçmiştir. Emevî ve Abbasi hâkimiyetinde sonra Tolun Oğulları ve İhşidlerin istilasına uğramıştır. Bir ara Bizans'a karşı mücadele eden Hamdan Oğulları Devleti'nin başkenti olmuştur. 10. yüzyılda (962) Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas şehri ele geçirip yağmalamış ve halkı kılıçtan geçirmiştir. Hamdan Oğullarının sükûtundan sonra şehir 1014'te kısa bir süre Mısır Fatimilerinin kontrolüne geçmişse de 1024'te Mirdasi hanedanı Halep'i ele geçirmiştir. Fakat aradan 50 sene geçmeden Mirdasi hükümdarı Mahmud 1070 yılında şehrin anahtarlarını Selçuklulara teslim eder. Selçukluların Suriye hâkimi Tutuş 1080 yılında Mirdasi hâkimiyetine son verir. Şehir bir süre 1120'lere kadar Selçuklu hanedanının elinde kalmıştır. Bu tarihlerde Halep Haçlıların tehdidi altında kalır. Fakat sonunda Irak Selçuklu hanedanı Halep'i ele geçirir. Haçlılara karşı mücadele eden Nûreddin Mahmud şehirde huzur ve sükûnu sağladığı gibi surları, kaleyi, ulu camii, pazar yerlerini ve yolları tamir ettirip zâviyeler ve hastaneler yaptırır. Halep 1183 yılında Eyyubî hükümdarı Selâhaddin-i Eyyubî'nin eline geçer. Eyyubi hâkimiyetini Memlukler takip edecektir. 1260'ta Moğolların, 1400'de Timur'un istilasına uğrayan Halep 1348 yılındaki veba salgınında nüfusunun önemli bir kısmını kaybetmiştir².

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Denizli/TÜRKİYE, maunal@pau.edu.tr ORCID:0000-0001-8311-7965

1 J. Sauvage.t, "Haleb", *İA*, V/1, s. 117-122.

2 Tâlib Yâzıcı, "Haleb", *Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C XV, 1997, s. 239-244.

1516 yılındaki Mercidabık Savaşı'ndan sonra Osmanlıların hâkimiyetine geçmiştir (28 Ağustos 1516). 400 yıl süren Osmanlı hâkimiyeti sırasında Halep tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır. Osmanlılar ilk önce Memlukler zamanındaki idari teşkilata dokunmadılar. Halep, Şam emirülümeralığına tabi bir merkezdi. Fakat Canberdi Gazali isyanından sonra Halep ve Şam'ı iki ayrı eyalet olarak teşkilatlandırdılar. Halep ve Şam eyaletleri tahrir yapılan ve tumar sisteminin uygulandığı klasik eyaletler statüsündeydi. 1570'ten sonra Trablus ve Sayda eyaletleri kuruldu.

Halep'in bir eyalet merkezi haline gelmesi, bölgenin ekonomik ve siyasi bakımdan gelişmesinde önemli rol oynadı. Hicaz, Şam, Kahire ve Basra ile bağlantısı sebebiyle baharat ticareti çok gelişti. Hindistan'dan gelen baharat Basra Körfezi ve Kızıldeniz yoluyla Osmanlı limanlarına ulaşıyordu. Basra'dan gelen yol Fırat mecrasını izleyerek kervanlarla Halep'e bağlanıyor ya da Birecik ve Urfa üzerinden Diyarbekir ve Tebriz'e ulaşıyordu³.

Ayrıca Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerinden İran'a bağlanan ticaret yollarının etkisiyle şehir ipek ticaretinin de ana merkezlerinden biri haline geldi. İpeğin takip ettiği güzergâh Van-Diyarbakir hattı idi. Halep Avrupalı tüccarların en çok mal aldığı merkezlerden biri idi. Buraya Avrupa'dan getirdikleri yünlü kumaşları, çeşitli mamul maddeleri ipek, baharat ve pamuklu kumaşlar ile takas ediyorlar veya nakit vererek satın alıyorlardı. Trablusşam ve Beyrut önemli ihraç limanları idi. Bir kısmı da Halep'ten İstanbul'a ulaşıyor, oradan Orta Avrupa, Baltık ülkeleri ve Balkanlara sevk ediliyordu.

Şehir esnafı için ham maddelerin ve Halep'te çok aranan ve tüketilen yiyeceklerin sağlandığı Güney Anadolu ile daha yakın temaslar ve tumarlı sipahilerin varlığı, bölgenin Osmanlı teşkilatına uyum sağlamasına yardımcı oldu. Böylece Halep de Osmanlı karakteri diğer Arap şehirlerinin birçoğundan daha ağır basan tipik bir İslâm-Türk şehri haline geldi. Bu etki dönemin mimari eserlerinin inşa tarzında, mutfağında, hatta müziğinde dahi görüldü⁴.

Halep, Avrupalı tüccarların çeşitli Doğu mallarını alıp, Avrupa yünlü kumaşlarını ve çeşitli mamul mallarını pazarladığı mühim bir merkezdi. 15. yüzyılda bu limanlardan Avrupa'ya mal sevk edenler önceleri Venedikliler, Cenovalılar ve Floransalıları. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fransızlar ve İngilizler onların

3 Suraiya Faroqhi, "Ulaşım Şebekeleri: Kervan Yolları", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, C I, İstanbul 2000, s. 614.

4 Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Liman Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2000, s. 19-87.

yerini almaya başladılar. Halep'in Doğu Akdeniz'de önemli bir ticari merkezi olarak yükselmesi üzerine 16. yüzyılda Avrupalıların ticari faaliyetleri Şam'dan Halep'e doğru yön değiştirdi. Nitekim 1548'de burada bir Venedik konsolosluğu kuruldu; bunu 1557'de Fransa, 1586'da İngiltere konsoloslukları takip etti⁵.

Ticaret yolları güzergâhında bulunan Edirne, İstanbul, Bursa, Amasya, Tokat, Konya, Sivas ve Şam gibi Osmanlı şehirlerinde ülkelerarası ve şehirlerarası ticaretle uğraşan *hâcegân* veya *beziğân* denilen büyük tüccarlar ülkelerarası kervanlarla ticaret yaparak büyük paralar kazanabiliyorlardı. Halep de bunlardan biriydi⁶.

İktisadi kalkınma nüfus artışını da beraberinde getirdi. 16. yüzyılda Halep'in nüfusu 40 bini geçti⁷. Tahrir defterlerine dayalı olarak Halep üzerine güzel bir çalışma yapmış olana Enver Çakar'a göre Halep şehrinin tahrirlere göre tahmini nüfusu şu şekilde seyretmiştir:

Tablo 1: 16. Yüzyılda Halep Şehri Nüfusu

Tahrirler	Halep Şehir Nüfusu Hane 7 ile çarpılırsa	Halep Şehir Nüfusu Hane 5 ile çarpılırsa
1520	86.457	62.895
1526	80.269	57.455
1536	70.861	51.626
1550	75.803	56.383
1570	63.889	47.228
1584	65.331	47.608

Ancak Çakar, hane rakamını 7 ile çarpmış ve 1.125 hane askerî nüfus ilave etmiştir. Tablo 1'in üçüncü sütunu hane rakamı 5'le çarpıldığı takdirde çıkan sonucu göstermektedir. Bu durumda 16. yüzyılın başlarından sonlarına doğru Halep şehri nüfusunda % 32'lik bir gerileme söz konusudur. E. Çakar bunu kısa aralıklarla meydana gelen veba salgınlarına bağlamaktadır⁸. Kıtık, salgın hastalıklar ve siyasi krizlerin zaman zaman bütün Osmanlı kentlerinde nüfus yapısını olumsuz yönde etkilediği malumdur⁹. Sonuç olarak Halep şehri nüfusun 16. yüzyıl boyunca 50-60 bin arasında seyrettiğini söyleyebiliriz.

5 Bruce Masters, "Halep", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C XV, 1997, s. 245.

6 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Isparta 2014, s. 41.

7 Cerasi, *Osmanlı Kenti*, s. 53.

8 Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Ankara 2003, s. 140-141.

9 André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 1995, s. 30.

1616 tarihli Halep Avârız Tahrir Defteri'ni yayınlayan Mustafa Öztürk'e göre 1578'de başlayıp 1590'da biten Osmanlı-İran savaşları Halep nüfusu etkilemiş ve nüfus % 27-28 civarında gerilemiştir. Savaştan sonra ise nüfus hızla artmış ve vilayet nüfusu 16. yüzyılın sonlarında 200 bini geçmiştir¹⁰. Bunun ne kadarının merkezde yaşadığı belli değildir. Öztürk'ün yayınladığı Avarız defterine göre şehirdeki nüfus 5.903 hanedir. Bunlara 5 bin civarında bir askerî nüfus eklense dahi şehir nüfusu 35 bin civarında çıkar. E. Çakar hane rakamını 7 ile çarparak ve avarızdan muaf olanları da ekleyerek 17. yüzyılın başlarındaki nüfusu 50 bin bulmaktadır¹¹.

Halep'in ticari önemi, Hüsrev Paşa ile (1544) Behram Paşa'nın (1583) valilikleri sırasında meydana getirdikleri vakıflar sayesinde kurulan büyük abidevi binalar, çarşılar ve hanların teşekkülüyle 1593'te İskenderun'da bir Osmanlı gümrük kapısının tesisi dolayısıyla daha da arttı. Trablus'un yeniden liman özelliği kazanmasıyla Halep'in ticari durumu Suriye bölgesinde güven altına alınmış oldu¹².

Osmanlı hâkimiyetinin pekişmesinden sonra 16. yüzyılda Halep tarım ve hayvancılık bakımından da mühim gelişmeler kaydetti. Tarım ürünlerinde artışlar meydana geldiği¹³ gibi Halep Türkmenlerinin beslediği koyun sayısı 1552'de 1.300 bini geçiyordu. Ayrıca eyalete bağlı nahiyelerde 1.688 sağmal manda bulunuyordu¹⁴.

Halep'in bu zenginlik ve refahı, ilk olarak Canpoladoğlu Ali'nin isyanı sırasında (1606-1607) ve Osmanlı-İran savaşlarının uzaması sonucu 17. yüzyılın başlarında biraz sarsılmışsa da daha sonraları Halep ekonomik bakımdan yükselmesi devam etmiştir.

17. yüzyılın başlarında Şah I. Abbas İran ipeğinin Hind Okyanusu ve Moskova üzerinden Batı'ya gitmesini sağlamak için büyük çaba göstermiş, Basra Körfezi'nde Bender-Abbas limanını yapmış, Avrupa'ya elçiler göndermiş, 1622'de İngilizler ile işbirliği yaparak Hürmüz Boğazı'nı Portekizlilerden almış ve nihayet 1623'te Bağdad'ı ele geçirmişti. Nihai hedefi Halep'i de alıp Akdeniz'e ulaşmaktı. Ancak

10 Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-hanesi Tahrir Defteri", *OTAM*, S 8, Ankara 1997, s. 255.

11 Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ 2006, s. 143.

12 Bruce Masters, "Halep", s. 245.

13 Margaret L. Venzke, *The Sixteenth-Century Ottoman Sanjaq of Aleppo: A Study of Provincial Taxation*, (Columbia University, Basılmamış Doktora Tezi), New York, 1981, s. 144-188.

14 Çakar, XVI. Yüzyılda Halep Sancağı, s. 231.

IV. Murad Bağdad'ı geri alınca plana suya düştü. Şah Abbas'ın ölümünden sonra (1629) ipek kervanları yeniden Halep, Bursa ve İzmir'e gelmeye başladı¹⁵. Bu durum 17. yüzyıl boyunca sürdü. İzmir'in alternatif bir pazar olarak doğmasına rağmen Halep'in ticari üstünlüğü devam etti. Şehir nüfusunun azalmasına yol açan veba salgınlarına rağmen Halep 17. yüzyılda yaklaşık 100.000 nüfusa sahipti. 16. yüzyılda da nüfusu 50-60.000 dolayında bulunuyordu. Halep'in nüfusunun fazla değişmemesi, hatta nispi bir artış göstermesi, özellikle Anadolu'dan buraya doğru görülen devamlı göçlerin bir sonucudur.

Halep'in Osmanlı döneminde ekonomik kalkınması ve halkın refah seviyesinin yükselmesini şehrin fiziki yapısına eklenen abidevi hanlar, kapanlar, çarşılar, medreseler, camiler, sarayların artışında da gözlemek mümkündür. Hüsv Paşa'nın 1544'te yaptırdığı cami etrafında yeni bir gelişme oldu. Dukakinzâde Mehmed Paşa Külliyesi Adliye Camii (1555) etrafında teşekkül etmişti ve dört çarşı, 157 dükkân, üç büyük hanı da içine alıyordu. Mehmed Paşa Külliyesi'nde 937 iş yeri vardı. Bu külliye yer alan Gümrük Hanı (129 iş yeri) büyük ve dikkat çekici bir mimari özelliğe sahip bulunuyordu. Yine bu civardaki 344 dükkânı içine alan iki çarşı da söz konusu külliyenin vakıfları arasında yer almaktaydı. 1583'te Behram Paşa Külliyesi'nin inşasıyla bu gelişme daha da ilerledi. Burada iki çarşı bulunmaktaydı. Öte yandan İpşir Paşa'nın kuzey varoşunda, bir Hristiyan mahallesi olan Cüdeyde'nin kenarında kurduğu büyük külliye (1064/1653-54) bir küçük cami, bir han, bir kumaş boyama atölyesi, kahve, sebil ve dükkânlardan müteşekkildi. Bu külliye, söz konusu kesimin gelişimini daha düzenli bir şekle soktu ve merkezle varoş arasındaki bağları sağladığı gibi varoş kesimindeki evler için yakın bir alışveriş mekânı oldu¹⁶.

Ekonomik gelişmeler dolayısıyla Halep Anadolu ve Irak-İran yönüne giden ana ticaret yolları boyunca gelişmesini sürdürdü. Memlukler döneminde başlayan bu süreç Osmanlı döneminde daha çarpıcı hale geldi. Kale ile Antakya kapısı arasında bulunan ve ekonomik etkinliklerin büyük ölçüde yoğunlaştığı *medine* 16. yüzyıldan itibaren iç içe geçmiş halkalar halinde kuzey ve doğu istikametinde yayıldı¹⁷.

Osmanlı yazarları şehirlerden bahsederken ismiyle uyumlu sıfatlar kullanırlar. *Şam-ı cennet-meşâm*, *Bağdad-ı behişt-âbâd* gibi. Halep için kullanılan sıfat *Halebü'ş-*

15 Halil İnalçık, *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul 2009, s. 314-315.

16 Bruce Masters, "Halep", s. 245.

17 Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 147-148.

şehbâ'dır. Bulunduğu mevkiin beyaz olmasından kaynaklanan *şehbâ* tâbirini Evliya Çelebi de kullanır¹⁸.

Osmanlı Devleti'nde Mukataa ve İltizam Sistemi

Halep İcmâl Muhasebe Defteri'ne geçmeden önce mukataa ve iltizam tabirleri hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Mukataa, genel olarak, geliri kimseye dirlik olarak verilmeyip doğrudan devlet hazinesine alınan vergi ve gelir kaynaklarına denmektedir. Tımar sisteminin uygulandığı yerlerde, hükûmet, madenler, ziraat işletmeleri ve gümrük gelirleri gibi gelir kaynaklarını dirlik olarak tevcih etmeyip mukataa adı altında merkez hazinesine almaktadır¹⁹. Bunlara mukataanın çeşidine göre, *ihtisab mukataası*, *cizye nuukataası*, *boyahane mukataası*, *gümrük mukataası*... vs. gibi adlar verilmektedir. Mukataa tabiri, belirli bir sancaktaki merkeze alınan bütün vergi ve gelir kaynakları ifade etmek için de kullanılmaktadır.

Öte yandan mukataa aynı zamanda bir işletme biçimidir. İşletme işi iki yolla olmaktadır: Mukataa ya *iltizama* verilmekte ya da bir devlet memuru tarafından işletilmektedir. İltizama verme *müzayede* ile oluyordu. Mukataa, başşehirde veya ilgili kadılıkta müzayedeye konuluyor, devlet hazinesine en yüksek parayı vermeyi teklif ve taahhüd eden kişi iltizamı alıyordu. En yüksek parayı teklif etmenin yanında hazineye yatırılacak peşin miktarı da müzayedede işleminde önemli rol oynuyordu. Peşin miktarının fazla oluşu tercih sebebi idi. Çünkü mukataanın iltizama verilmesindeki en büyük amil, hazineye bir an önce nakit para girişini sağlamaktı²⁰. 17. yüzyılın ortalarından itibaren devlet Girit ve Viyana seferlerinin finansmanını karşılayabilmek için çok sayıda mukataanın yüksek peşinler karşılığında bir defada topluca iltizama verilmesi sistemini uygulamaya başlayacak yüzyılın sonlarından itibaren ise mâlikâne-divânî sistemine geçilecektir²¹.

Mukataayı iltizama alan kişiye *mültezim* denirdi. İltizam müddeti 3 yıl idi. Şayet müzayedede mukataayı iltizama alan çıkmazsa bu takdirde devlet, mukataa gelirinin toplanmasını ulûfelü bir memura havale ederdi. Bu tür mukataalar "*ber-vech-i emânel*" idare olunurdu. Bu arada mukataa tekrar iltizama verilecek olursa, emanet ile idare olduğu son yılın hasılı (geliri) müzayedede esnasında en düşük gelir kabul edilirdi. Çok defa emanette iken mukataayı iltizama alanlar bu ulûfelü

18 Evliya Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (EÇS), 3. kitap, neş. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. 82.

19 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, C II, İstanbul 1979, s. 294, 334 vd.

20 Ünal, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, s. 210.

21 Bu konuda bkz. Rahmi Deniz Özbay, "17. Yüzyılda İltizam Sistemi", *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Biliriler*, C IV, kısım 3, s. 1701-1721.

memurlar olurlardı²². Öte yandan iltizam işini yürütenler veya mukataayı yeni iltizam edenler sonraki üç yılın iltizamını da aynı şartlarla almak isterlerdi. O andaki mali ve siyasi vaziyete göre devlet, iltizamı aynı şartlarla verebileceği gibi hazineye gereken peşin miktarının artırılmasını da isteyebilirdi²³.

Bu arada iltizam müddeti sona ermeden başkaları mukataa bedelini arttırabilirdi. Buna “*ziyâdeleştirme*” deniyordu. Bu durumda mukataayı ilk önce iltizama almış olan kişi veya kişiler, zimmetlerinde mukataa var ise, defterdar ve mahallin kadısı huzurunda hesaplaşıp, bu mukataa malını, iltizam bedelini ziyadeleştirerek yeniden iltizam etmiş olanlara devretmek zorunda idiler.

Öte yandan mukataayı yürütmekte iken, iltizam bedelini arttıranlara devretmek mecburiyetinde kalanlar da çok defa hazineye yatırmış oldukları peşini geri istiyorlardı. Bu hususlar mukataayla ilgili sözleşmede önceden tesbit edilmiş oluyordu²⁴.

Diğer taraftan 16. ve 17. yüzyıllarda mukataaları iltizam ya da emanet suretiyle alanlar umumiyetle *ehl-i örf* tabir edilen devlet memurları idiler. Bunlar başta kapıkulu efradından *dergâh-ı âlî kulları, çavuşları, müteferrikalar, altı bölük halkı ve yeniçerilerdi*. Taşra ümerasından da *sancakbeyi, mütesellim, kethüdalar* ile kapıkullarından taşrada görevli olanlar iltizam işlerine giriyorlardı. İltizam işlerine çok defa ehl-i örfün girmesinin çeşitli sebepleri vardır. En önemlisi hazineye yatırılması gereken peşinat miktarı idi. Binlerce altın tutarındaki peşinatı verebilmek için mültezim olan kişinin oldukça varlıklı olması gerekiyordu.

Diğer taraftan sadece zengin olmak da iltizam işlerine girmek için yeterli değildi. Özellikle merkezden uzak ve belli ölçüler içerisinde de olsa, güçlü aşiretlere dayanan bir feodal yapının hüküm sürdüğü yerlerde zengin olmaktan öte iltizam işini yürütebilmek için gerekli kudret ve otoriteye de sahip olmak lazım geliyordu. Zira mukataa gelirlerini toplarken her zaman çeşitli güçlüklerle karşılaşmak mümkündü. Teorik olarak defter ve kanun gereğince herkes üzerine düşen vergiyi ödemekle yükümlü idiyse de pratikte vergisini ödemeye yanaşmayanlar olduğu gibi çeşitli ihtilafların çıkması da muhtemeldi. Bu sebeple vergi toplama işi dirayetli ve muktedir kişilerin harcı idi²⁵.

22 Halil Sahillioğlu, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/ 1-2, 1962, s. 147; ayrıca M. Akdağ, *age.*, s. 347.

23 Mehmet Ali Ünal, “XVII. Yüzyılın Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmâl Muhasebe Defteri”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S 3, Aralık 1988, s. 93-107.

24 Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Gören Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 123.

25 Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 210.

Bu özelliklere sahip zümre ise yukarıda belirttiğimiz kapıkulu mensupları ile sancakbeyi, mütesellim, kethüda vs. gibi mahalli idarecilerdi. Bunların içerisinde sancakbeyileri zenginlik ve otorite bakımından başta geliyorlardı. Onlar beylerbeyilerinden sonra taşra ümerasının içerisinde en zengin grubu teşkil ediyorlardı.

Mukataalar genellikle mali yılbaşı olan Mart ayında iltizam edilirdi²⁶. Müzayede sonunda mukataayı en yüksek fiyatı ve en fazla peşini vermeyi kabul eden yani iltizamı alan kişiye *mültezim* ve *emin* deniyordu. Kaynaklarda bu durum “*ber-vech-i iltizam emîn ve mültezim*” şeklinde formüle edilmektedir.

Müzayede işleminden sonra, mültezim ile devlet arasında bir sözleşme yapılıyordu. Bu sözleşmede her iki tarafın talep ve taahhütleri tek tek kaydediliyordu²⁷.

Mukataaları iltizama alan veya emanet suretiyle işleten kişiler de “*mukata’âl*”ı meydana getiren her bir mukataayı mahallindeki kadılıkta müzayedeye çıkararak iltizama verirlerdi. Bu müzayede sonunda mukataaları iltizama alan kişilere *ayak âmili* denirdi²⁸. Mahallin kadısı tarafından bunlara bir tezkere verilirdi²⁹. Söz konusu tezkerede bu kişilerin mukataayı hangi şartlarla aldıkları ve ne suretle ödemedede bulunacakları etraflıca kaydedilmektedir.

Mukataa eminleri 3 hicri-kamerî yıl için emanet ya da *ber-vech-i iltizâm* aldıkları mukataalardan elde ettikleri geliri her yıl biri Nevruz ve biri Ağustosta olmak üzere iki ana taksitte hazineye yatırdıkları anlaşılmaktadır. Bu taksitlerden her birine *irsâliye* deniyordu ve gönderildiği ayın adıyla *Ağustos irsâliyesi*, *Nevruz irsâliyesi* şeklinde anılıyordu³⁰.

Emin ve mültezimden başka mukataa ile ilgili işlerin kontrolü için birkaç kaza veya sancaktaki mukataalar bir nezaret altında toplanırdı. Nezaretin başındaki kişiye

26 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 386.

27 Böyle bir sözleşmeye dair bkz. Ünal, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S 6, İzmir 1991, s. 59-77.

28 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 142.

29 “Vech-i tahrir-i tezkere budur ki, nefis-i şehirde sâkin olan boyahâne ve ihtisâb işbu mâh-ı Cemâziyel-evvel’in gurrasinden sene-i kâmile varıncaya dek işbu hâfız-ı temessük Esseyyid Bekir Çelebi’ye beher aylığı yetmiş guraşa ber-vech-i ihtisâb iltizâma virilüp mâh be mâh edâ itmek kavliyle mezkûr boyahane ve ihtisâbı kabûl idüp eğer bir kimesne ziyâde iderse virilmeyüp bu minvâl üzere Esseyyid Bekir Çelebi’ye virilmemiş zabt u tasarruf için yedine tezkere virildi, Tahriren fi evâil-i şehr-i Cemâziyyel-evvel sene 1042, Kâim-i makâm-ı livâ-i Harput”, *Harput Şer’iyye Sicili*, No: 386, s. 429, h. 1.

30 Ünal, “XVII. Yüzyılın Başlarında Harput Mukataatuna Ait Bir İcmâl Muhasebe Defteri”, s. 96.

de nazır denirdi. Nazırlık görevi ister emanet, isterse iltizamla mukataayı almış olsun emine verilebilirdi. Bu durumda ondan *ber-vech-i emanet emin* ve nazır ya da *ber-vech-i iltizâm emîn* ve nâzır olarak bahsedilirdi.

Nazırdan başka, mukataanın bulunduğu çevrenin bir kadısı veya merkezden gönderilen bir çavuş da mukataayı işleten görevlilerin yolsuzluklarını önlemek yahut meydana gelen yolsuzlukları tahkik etmek için müfettiş tayin edilirdi³¹.

Bir sancağa ait mukataayı iltizama alan mültezim, peşinatı hazineye yatırdıktan sonra mukataa gelirlerinin tahsiline girişir. İltizam müddeti bitiminde, eyalet defterdarı önünde yapılan muhasebe sonunda, peşinattan sonra hazineye borçlu olduğu meblağı da ödeyerek hesabı kapatır. Öte yandan mukataayı emanet suretiyle yürüten de hazineye belirli bir peşini ödemek zorundadır.

Bu arada devlet, çeşitli giderleri için, emin olan kişilerden mukataa gelirine mahsuben, zaman zaman para isteyebilir. Bunun için iltizam veya emanet süresinin dolmasını beklemesi gerekmez. Emin veya mültezim olan kişiler, padişah, veziriazam ve beylerbeyi gibi idarecilerin emri üzerine çeşitli yerlere ödemelerde bulunurlar. Bu gibi perakende ödemeler karşılığında kime, ne zaman ve ne miktar ödemede bulduklarını belirtir bir makbuz veya temessük (senet) alırlar. Bu temessüklerden bazıları bir defter haline getirilmiştir. Bunlara *temessükât defteri* denilir³². Makbuzlar ve temessükler, iltizam müddeti sonunda eyalet defterdarı huzurunda yapılan hesaplaşma (hîn-i muhasebe) sırasında ibraz edilerek, makbuzda kayıtlı miktar borçtan düşülür. Yapılan işlemler bir kesin hesap bilançosu haline getirilerek defter şeklinde tanzim edilir. Defterin en üst sayfasına bir *telhis*³³ eklenerek durum padişaha arz edilir. Telhiste mesele özetle anlatılarak mukataayı yürütenin yaptığı ödemeler ve kalan borcu hakkınca bilgi verilir.

Bir tahvil³⁴ sona erdikten sonra iş, hemen muhâsebe işleminin görülmesine geliyordu. Mukataa ile ilgili kesin hesapların görüldüğü bu hesaplaşma sonunda emin veya mültezimler çok defa borçlu çıkıyorlardı. Mukataa gelirinden eminin zimmetinde kalan bu meblağa *bâkî* veya *bakâya* deniyordu. Hazine, eminin zimmetindeki alacağını tahsil edebilmek için her çareye başvuruyor, mukataanın

31 Baki Çakır, *age.*, s. 130-131.

32 Temessüklere ait bu defterler için bkz. Mehmet Ali Ünal, "Sinop İskele Mukataasına Ait Bir Temessükât Defteri", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1989, S 4, s. 91-130.

33 Telhisler ve önemi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler: Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970.

34 Tahvil, emin veya mültezimin mukataayı iltizama aldığı günden iltizamın bittiği güne kadar olan süre demektir. Bir tahvil dönemi ise genellikle 3 hicri-kamerî yıldır.

bulunduğu mahaldeki cari harcamalar konusunda emine zimmetindeki paradan ödemesi hususunda sık sık hüküm gönderiyordu. Mukataa emini borcunu ödemekte direndiği ya da geciktirdiği takdirde çeşitli müeyyideler uygulamaya gidiyor; mallarına el koyuyor, hatta hapsetme yoluna gidebiliyordu. Daha da ilgi çekici olanı, mukataa emininin muktaayı bir tahvil dönemi daha iltizama almak için eski borcunu pazarlık konusu yapmasıdır. Tersine, bazen de hazine alacağı tahsil edebilmek için yeni bir tahvil konusunda borçlu olanla pazarlığa oturuyordu³⁵.

Maliye Müdevver Defterler Kataloğunda Ahkâm Defteri Serisindeki (MAD) 779 nolu ve Kâmil Kepeci (KK) 1888 nolu Mukataa Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığında bulunan Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde Maliye Ahkâm Defteri serisinde 779 numarayla kayıtlı Halep mukataasına ait defter Nasuh Paşa'nın Halep beylerbeyiliği döneminden başlayarak (1603/1012 Kasım) Mart 1610 (1020 Muharremi)'na kadar olan zaman içerisinde Halep eyaletinin gelir ve giderleriyle ilgili kayıtları ihtiva etmektedir. Bu zaman içerisinde görev yapan ve Mehmed Efendi, Pîri Efendi adlarını taşıyan Halep defterdarları ile Hâce Bedik ve Sanos adlı mültezimler tarafından tanzim edilmiştir. Defterde öncelikle farklı tarihlerde Halep hazinesine giren paralarla yapılan harcamalara ait yekûn rakamlara yer verilmiş ve daha sonra bunların teferruatı verilmiştir. Defterin ilk sayfasında sadece “*an yed-i Deli Odabaşı Ahmed bin pîri yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli 4000 ve hâlâ Mehmed Bey el-mezbûr berây-ı tekmîl-i vâridât-ı mezbûre 5000*”, kaydı vardır. Bu ibareler deftere sonradan eklenmiş görünmektedir. Defter esas itibarıyla 2. sayfada yer alan “*İcmâl-i muhâsebe-i varidât ve mesârif-i huzâne-i ‘âmire-i vilâyet-i Haleb der-zemân-ı hazret-i Nasûh Paşa ve nâzir-ı emvâl-i vilâyet-i Haleb be-ma’rifet-i Pîri Efendi defterdâr-ı huzâne-i Haleb ‘an vâcib-i mezbûrîn*” başlığı ile başlamakta ve “*El-ihracât*” başlığı altında Halep hazinesinden yapılan toplam ödemelere dair rakamların yer aldığı 73. sayfa ile sona ermektedir. Defter 44,5x16,5 cm ebadlarında olup ciltli ve ebrusuzdur. Defterin 12, 13, 21-25, 27, 28, 33-45, 48-50, 53, 54, 56-58. sayfaları boştur.

35 “Diyârbekir beylerbeyisine ve defterdarına hüküm ki, sâbika Harput sancağibeyi olan Alaeddin dame izzuhunun teftîşi hususunda iltizâm itdikleri iki yüz bin altunu müşârünileyh Alaeddin kabûl idüp ve bir mikdâr peşin dahi göndermesin emr idüp buyurdum ki, vardıkda bu bâbda gereği gibi mukayyed olup müşârünileyh Alaeddin'i getürdüb eğer kendünün teftîşi hususunda iltizâm itdikleri iki yüz bin filoriyi kabûl ve deruhde idüp ve ana göre peşin dahi tedârik idüp südde-i sa'detime irsâl iderse kemâkân mukâtaât üzre olup zikr olunan ziyâde ile mutâsarraf ola. Eğer inâd ve muhâlefet iderse Amid Kal'asına habs idüp dahi bu cânibe mu'accelen arz eyliyesin...”, bkz. *Mühümme Defteri* 62, s. 328.

KK 1888 ise MAD 779'u tamamlayan bir defterdir. Bu defterde aynı mukataa dönemlerine ait günlük kayıtlar yer almaktadır. KK 1888 233 sayfa olmakla beraber defterin 126-131, 161-163, 172-176, 215-216 ve 233. sayfaları boş olduğu gibi 179-180 nolu sayfalar mükerrer numaralandırılmıştır. Defter 1. sayfadaki “*Netâytic-i ruznamçe-i vâridât ve mesârif-i huzâne-i vilâyet-i Haleb der-zamân-ı hazret-i Nasûh Paşa edamallahu te’âlâ iclâlihu mîr-i mîrân-ı vilâyet-i Haleb nâzır-ı emvâl-i hâssa ve ‘âmme ve hazret-i Pîrî Efendi defterdâr-ı huzâne-i mezbûr el-vâki’ fi 12 şehr-i Cemâziyyel-evvel sene 1012 ilâ*” kaydıyla başlamakta ve 232. sayfadaki “*Tahrîren fi on altı şehr-i Cemâziyyel-âhir min şühûr sene 1013*” kaydı, defterdarın imzası ve mührü ile sona ermektedir.

17. yüzyılda Halep'e ait birçok mukataa defteri bulunmaktadır. Bu çalışmada esas itibarıyla MAD 779'u değerlendireceğiz. Çünkü 17. yüzyılın başlarında Halep'in iktisadi vaziyeti konusundaki kayıtlar bu defterde yer almaktadır. Halep mukataasına ait bu defter bir icmal muhasebe defteridir. Osmanlı muhasebe sistemine uygun tarzda hazırlanmıştır. Defter siyakatla yazılmıştır. Rakamlar da bazen divan rakamları bazen de normal rakamlardır. Defterin birçok yerinde hesapların kontrol edildiğini belirten *sah* işareti bulunduğu gibi, bazı sayfalarda defterdarın pençeye benzer imzası da bulunmaktadır. Defterin 46. ve 55. sayfalarında iki telhis yer almaktadır.

MAD 779 nolu defter yukarıda temas ettiğimiz üzere esas itibarıyla bir İcmâl Muhasebe Defteri'dir. İcmâl Muhâsebe Defterleri Başbakanlık Arşivi'ndeki vesikaların mühim bir grubunu oluşturmaktadır. İktisadi ve mali tarihimizin ortaya konmasında faydalanılacak en müşahhas veriler bu defterlerde bulunmaktadır. Muhasebe Defterleri, imparatorluğa veya eyaletlerine şamil Bütçe Defterlerine benzerler. Osmanlı bütçeleri ise modern anlamda bir bütçe özelliği taşımazlar. Bunlar, bugünkü anlamda istikbale matuf gelir ve harcamaların nasıl ve ne şekilde yapılması gerektiğini gösterir bir plan olmaktan çok hazinenin masraf ve gelirlerinin muhasebesinin özetidir. Bundan dolayı modern bütçeden çok, kesin hesap kanununa benzerler³⁶. İcmâl Muhasebe Defterleri de tıpkı Bütçe Defterleri gibi, belirli bir döneme ait gelir-gider hesap özetlerinin yer aldığı bir dönem sonu kesin hesap bilançosu gibidir. Bu defterlerde harcamalar ve ödemeler, bitmiş olan sene içerisinde tutulan defter ve makbuzlardan özetlenerek hazırlanmıştır.

Osmanlı muhasebe tekniği bir çıkarma işlemi şeklindedir. MAD 779'un 2. sayfasında yer alan icmâlâ göre Halep Beylerbeyisi Nasuh Paşa zamanında “*nâzır-ı emvâl-i vilâyet*” ve Halep hazinesi defterdarı olan Pîrî Efendi tarafından yapılan

36 Halil Sahilloğlu, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, IV/7-8, 1967, s. 1-2.

hesaplara göre Halep hazinesine ödenmesi gereken miktar 21.961.412 akçadır. Pîrî Efendi'nin ruznamçesine göre bunlardan 12.56.1412 akçası 18 Cemâziyyel-evvel 1012'den başlayarak Muharrem 1013 tarihleri arasında üç taksit halinde ödenmiştir. Sayfanın en altında el-mukâta'ât-ı saîre başlığı altında bu meblağın bir kısmını “*mahsûl-i cedûd*”den ve bir kısmının “*mahsûl-i atîk*”den oluştuğu gösterilmiştir.

Defterin 4. sayfasında yer alan kayda göre 18 Cemâziyyel-evvel 1012'de Halep defterdarlığına Pîrî Efendi'nin yerine Bedik Efendi tayin olunmuştur. Bedik Efendi'nin bu tarihten 27 Zilkade 1012'ye kadar olan 5,5 aylık döneminde Halep hazinesine giren meblağ 1.714.924 akçadır. Cizye-i gebrân, emvâl-i müteferrika, bazı kimselerin muhalledatları gibi diğer kalemlerden elde edilen gelirlerle beraber bu rakam 10.714.924 akçaya ulaşmıştır.

Mukataa gelirleri bir taraftan hazineye girerken bir taraftan da çıkmaktadır. İcmal Muhasebe Defteri'nde “*Vuzia-min-zâlik*” denilerek Halep hazinesine toplanan paranın nerelere harcadığı gösterilmektedir. Bu ibareden sonraki “*El-mevâcibâl*” başlığı altında Halep hazinesi mütekâidleri, Halep kalesi müstahfizları, Erzurum Kalesi azebân ve müstahfizları ile Erzurum, Kars ve Tomanis Kalelerinin gilmânları gibi çeşitli zümrelerin maaşları için yapılan ödemeler toplam 5.563.480 akça tutmaktadır.

Tablo 1: Halep Mukataasından Yapılan Ödemeler

Mevâcib-i gilmân-ı dergâh-ı 'âli	840.302
Mevâcib-i miyar-ı(?) hazine ve huddâm-ı saîre	226.196
Mevâcib-i mütekâidin-i hızâne-i Haleb ve memlehâ-i Cebbul	1.423.470
Mevâcib-i müstahfizân-ı kal'a-i Haleb 'an vilâyet-i mezbûr	434.627
Mevâcib-i müstahfizân ve azebân-ı kal'a-i Erzurum	1.125.045
Mevâcib-i gulamân-ı Erzurum ve Kars ve Tomanis 100 azebân	1.513.840
Toplam	5.563.480

“*El-ihracât*” başlığı altında ise huddam için yapılan “*bahâ-i hil'at*” her sene hacc-ı şerif mühimmatı için yapılan müteferrik “*bahâ-i akmişe*”, “*galle-i mütekâidin*” ile Halep Kalesi'ndeki toplar için yapılan çeşitli harcamalardır. Buna sair birtakım cihetlere yapılan masraflar da ilave edilince meblağ 6.314.821 akçaya ulaşmıştır. Ayrıca Âsitâne-i saadet'e 4.406.160 akça irsaliye gönderilmiştir. Bunun 4.000.000 akçesi nakit, 406.160 akçası mirî kumaşlar bahasıdır³⁷.

37 MAD 779, s. 5-6.

Defterin 7. sayfasında Nasuh Paşa'nın beylerbeyiliği zamanında Halep defterdarı olan Pîrî Efendi marifetiyle görülen 7 Muharrem 1013 ila 8 Safer 1013 arasındaki bir aylık icmal verilmektedir. Bu süre zarfında Halep hazinesine toplam 1.235.067 akça girmiştir. Bu meblağın 1.100.141 akçası çeşitli zümrelerin mevaciplerine ve bazı cihetlere harcanmıştır. Yine Halep hazinesi kağıt, cilt, bahâ-i hil'at gibi kırtasiye masrafları ile Halep hazinesi mütekaitletinin galle bedeli için harcananlar da gelirden düşüldükten sonra Halep hazinesine teslim edilen net meblağ 98.496 akça olmuştur³⁸.

Defterin 9. sayfasında yer alan yine Halep defterdarı Pîrî Efendi marifetiyle 21 Rebiülâhîr 1013 ila 16 Cemâziyyel-evvel 1013 tarihleri arasındaki 25 günlük gelir ve gider muhasebesine ait icmale göre Halep hazinesinin geliri 611.421 akça olmuştur. Bu meblağın 175.309 akçası hazinedeki müzayaka sebebiyle Nasuh Paşa'dan borç alınmıştır³⁹. Bu paranın da 514.984 akçası mevaciplere gitmiş, Halep hazinesine giren net rakam 96.437 akça olmuştur.

Defterin 11. sayfasında “*an-emvâl-i müteferrika*” başlığı altında 4.088.267 akçanın Halep hazinesine dahil olduğu görülmektedir. Bunun 2.414.269 akçası bazı kimselerin muhallelatından elde edilmiştir. Geri kalanın 474.274 akçası bedel-i kürekciyân, 13.339 akçası “*galle-i tâife-i Şamlyân*”dan, 78.414 akçası da dergâh-ı âlî kapıcıbaşlarından mastgîr⁴⁰ Hamza Ağa'dan 175.309 akçası Nasuh Paşa'ya ödünç verilen paradan ve 323.386 akçası Halep Kalesi'ne emanet edilmiş olan vezir merhum Şerif Paşa'nın bazı aşiyânlarından⁴¹ sağlanmıştır.

Defterin 14. ve 15. sayfasında Halep hazinesine ait gelir ve giderler topluca verilmiştir. Asl-ı mâl başlığı altında verilen toplam meblağ 12.561.412 akçadır. Bunun 10.714.924 akçası 18 Cemâziyyelâhîr 1012 ila 27 Zilka'de 1012 tarihleri arasında, 1.235.067 akçası 7 Muharrem 1013 ila 8 Safer 1013 arasında, 611.421 akçası da 21 Rebiül-evvel 1013 ila 16 Cemâziyyelâhîr 1013 hazineye girmiştir. Ondan sonra bu meblağların hangi kalemlerden meydana geldiği tek tek

38 MAD 779, s. 8.

39 “An akça-i karz-ı Nasuh Paşa el-vezîr berây-ı def'a-i muzâyaka”, MAD 779, s. 9.

40 Mastgîr veya mastçı yoğurtçu demektir. Sarayda bu isimde bir görevli vardı ve padişahın yiyeceği yoğurdun temini ve muhafazasından sorumluydu, bkz. Ünal, “Mastçı”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*,

41 Aşiyân ev ve yuva demektir. Burada kast edilenin ev olduğunu tahmin ediyoruz. Defterde geçen “An akça-i ba'zı aşiyânâ-i merhum Şerif Paşa el-vezîr piş-ezin der kal'a-i Haleb be-tarik-i emânet nihâde bud 'an 21 Zilhicce sene 1013 ilâ 16 Cemâziyyel-âhîr Sene-i minhü”, ibaresine bakılacak olursa 323.386 akçalık meblağın Halep kalesinde merhum Şerif Paşa'ya ait bazı evlerin emanet tarihiyle işletilmesinden sağlanmış olabilir.

açıklanmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere 4.088.267 akçası emvâl-i müteferrika'dan, 2.503.477 akçası beytülmal gelirlerinden ve 2.414.269 akçası da 1013 yılının 18 Cemaziyelâhir ile 27 Zilkade arasında hazineye giren gelirlerden oluşmaktadır.

MAD 779'un 16. sayfasında *Vuzi'a-min-zâlik* denilerek bu gelirlerin nerelere harcılandığı açıklanmaktadır. En büyük yekûnu yukarıda tablo olarak verildiği üzere 5.563.480 akça ile *mevâcibât* teşkil etmektedir. Bahâ-i hil'at ve katiplerin ve hademenin salyâneleri için harcanan meblağ 104.650 akçadır. Otağ-ı kebir ve kağıt için yapılan masraf 76.303 akçadır. Hacc-ı şerif mühimmatı için sarf edilen çeşitli kumaşlar bedeli 74.494 akça tutmaktadır. Mütekait (emekli) zümresinin galle bahaları 121.652 akçadır. Halep Kalesi'nin tutkal, ahşap ve bazı mühimmat bedeli 32.846 akça olmuştur. Bazı kimselerin borçları için ödenen meblağ ise 341.396 akçadır.

Nasuh Paşa'nın beylerbeyiliği dönemine ait muhasebe burada sona ermektedir.

Defterin günümüz rakamıyla numaralanmış 19-20. sayfalarında Veziriazam ve serdar-ı muazzam Kuyucu Murad Paşa zamanında ordu-yı hümayun defterdarı Mustafa Paşa ve ordu-yı hümayun sergisi emini sarraçın-i hassa Mehmed marifetleriyle hazırlanan gurre-i Rebiülevvel 1019 ile gayet-i Safer 1020 arasındaki Halep hazinesinin gelir ve giderleri yer almaktadır. Bu kayıtlara göre asl-ı mâl yani hazinenin belirtilen tarihler arasında -ki tam bir hicrî yıl tutmaktadır- geliri 7.823.623 akçadır. *Ani'l-mübâya'ât* başlığı altında bu meblağın 7.246.083 akçasının çeşitli kalemlere harcılandığı görülmektedir. Bu kalemler arasında kilesi 12 akça olan 4000 kile sürsat⁴² zahiresinden arpa bedeli 48.000 akça ile satın alınan 8000 kile arpa bedeli olan 480.000 akça vardır. İştira olunan arpanın kilesi 60 akça iken sürsat yoluyla alınan arpanın kilesi 12 akçadır. Arada tam beş misli fark vardır. 12 akça devletin koyduğu resmi narhtır. 60 akça ise arpanın o günkü piyasa fiyatıdır. Mübayaat içerisinde 2.088.786 akça ile beygir (bârgîr) ve 35.500 akça ile camus bedelleri de vardır. 95.299 akça ise nal ve mih için ödenmiştir.

Ani'l-ihracât başlığı altında çeşitli askeri mühimmat için 1.245.292 akça harcılandığı görülmektedir.

Defterin 46. sayfasında yer alan telhiste Halep'te gümrük nazırı olan Hâce Bedik'in

42 Ordu sefere giderken civar köyler halkı ordunun geçeceği yollara zahire getirmek ve bunu rayiç bedel üzerinden satmak ile mükellefliler. Sonraları bu mükellefiyete bedel kendilerinden muayyen bir vergi alınmakla iktifa olundu. Sattıkları zahireye sürsat zahiresi, verdikleri paraya ise *sürsat bedeliyesi* denilirdi. Sürsat muamelâtuyla mevkufat kalemi meşgul olurdu, bkz. Ünal, "Sürsat", *OTS*.

bir yıl altı ay on dört günlük muhasebesinin fiilen Halep defterdarı olan Abdüllatif tarafından görüldüğü ve Hacı Bedik'in Halep hazinesine 50.725 altın ödemesi lazım geldiği, bu meblağdan muhtelif tarihlerde Halep hazinesine 35.049 sikke-i hasene teslim ettiği ayrıca Halep surlarını bekleyen azebân ve kapıcıları ile Halep hazinesi emeklilerine defterdar tezkeresi gereğince 9.600 sikke-i hasene⁴³ ödediği belirtilmektedir. Bu ödemeler düştükten sonra Hacı Bedik'in zimmetinde 4.180 hasene kaldığı açıklanmaktadır.

Defterin 47. sayfasında Gümrük nazırı olan Hacı Bedik'in ödemesi lazım gelen 50.725 sikke-i hasenenin hangi kalemlerden müteşekkil olduğu verilmektedir. 50.725 sikke-i hasene yani altın akçe olarak 4.058.000 akçe tutmaktadır.

Tablo 2: Halep Mukataasına Ait Ödemeler

Mukâta'a-i resm-i mizân-ı harîr der Haleb Fî gurre-i Muharrem sene 1018 ilâ gayet-i Zilhicce sene-i minhü. Fî sene sikke-i hasene	6.542
Mukâta'a-i öşr-i bahâr 'an 16 Cemâziyyel-âhir sene 1017 Fî gayet-i Zilhicce sene 1018. Fî sene 6 eşhür ve 14 yevm sikke-i hâsene	19.421
Mukâta'a-i akmişe 'an 16 Cemâziyyel-âhir sene 1017 Fî gayet-i Zilhicce sene 1018. Fî sene ve 6 şehrv ve 14 yevm sikke-i hasene	5.065
Mukâta'a-i gümrük-i emtia-i Efrenciyân 'an 16 Cemâziyyel-âhir sene 1017 Fî gayet-i zilhicce sene 1018. Fî sene ve 6 eşhür ve 14 yevm sikke-i hasene	12.764
Mukâta'a-i darbhâne-i nefsi Haleb 'an gurre-i Cemaziyyel-âhir sene 1017. Fî Sene ve 8 eşhür sikke-i hasene	5.747
Mukâta'a-i Han-ı Hasîf ve tevâbihâ 'an gurre-i Zilka'de sene 1016 Fî gayet-i Zilhicce Sene 1019. Fî sene be-hesâb	3.125 ⁴⁴
Toplam sikke-i hasene	50.725
Akça olarak	4.058.000

Defterin diğer sayfalarında da aynı şekilde mukataa gelirlerine ve bu gelirlerin hangi kalemlerine sarf edildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Bizim bu çalışmada üzerinde duracağımız esas husus Halep'in 17. yüzyıldaki iktisadî vaziyeti olacaktır. Malum olduğu üzere Halep ticari yönü ile ön plana çıkmış şehirlerden

43 Sikke-i hasene, altın para demektir. Bkz. Halil Sahillioğlu, *Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1958, s. 108.

44 Metinde 250.000 akçadır. Sikke-i hasene 80 akça olduğundan 3.125 altın tutmaktadır.

birisidir. Batılı tüccarların en çok mal alıp sattıkları yerlerden birisidir. Yukarıda bahsedildiği gibi Halep'te bulunan hanlar ve benzeri ticari mekânlar bunun bir göstergesidir. Ayrıca 16. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Halep'in iktisadi vaziyetini gösteren birçok teferruatlı bilgi vardır. Bunlar çeşitli çalışmalara konu olmuştur. İlaveten 1536 tarihli Halep mufassal defterinin de transkripsiyonu yapılmış ve tıpkıbasım olarak da yayınlanmıştır⁴⁵. 16. yüzyıldaki Halep'in ekonomik hayatına dair verilerle incelediğimiz muhasebe defterindeki verilerin mukayesesi Halep'in iktisadi seyri konusunda bir fikir verecektir. Bilindiği gibi Halep'in son tahriri 1566 tarihlidir. MAD 779 ise 1603-1610 yıllarına aittir. Yapacağımız mukayese 40 yıllık bir zaman sürecinde Halep'in ticari kapasitesindeki değişimi belirli ölçülerde de olsa yansıtabileceğiz kanaatindeyiz.

Ne var ki 16. yüzyıldaki tahrir defterleri ile mukayese edildiği zaman muhasebe defterlerindeki mukataa kalemleri farklılık göstermektedir. Bu yüzden iktisadi bakımdan muhasebe defterlerindeki verileri değerlendirirken son derece ihtiyatlı davranmak gerekmektedir⁴⁶.

Tablo 3: 1536-1610 Arasında Halep'e Ait Mukataa Gelirlerinden Bazıları

	1518-20	1526	1536	1550-1566	1570-1584	1603-1610
Darbhane Geliri		845.000	800.000	90.000	110.000	250.000 ⁴⁷ , 459.760 ⁴⁸
Baharat (Öşr-i bahâr)						1.553.680 ⁴⁹ , 244.878 ⁵⁰
İpek Gümruğü (Mizân-ı harîr)		390.000	400.000	367.000	400.000	278.861 ⁵¹ , 523.360 ⁵²

45 397 Numaralı Halep Livâsı Mufassal Tahrir Defteri C I ve II (943-1536), Dizin ve Transkripsiyon, Ankara 2010.

46 Mukataa defterlerindeki mali verilerin iktisadi hayatın göstergesi olarak kullanılabilirliği konusunda bkz. Mehmet Genç, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetlerin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2003, s. 153-185; Ayrıca Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, İstanbul 2003.

47 1019 yılı için bir yıllık meblağ.

48 1 yıl 8 aylık sürede.

49 16 Cemaziyelahir 1017'den gayet-i Zilhicce 1018'e kadar, 1 yıl, 6 ay ve 14 günlük. Metinde 19.421 sikke-i hasene. Sikke-i hasene 80 akçadır.

50 1019 yılı için.

51 1019 yılı için bir yıllık meblağ.

52 1018 yılı için bir yıllık meblağ.

Mukataa Defterlerine Göre XVII. Yüzyıl Başlarında Halep'in
İktisadî Vaziyeti

447

Avrupalı tüccarlardan alınan gümrük	20.000			53.333	53.333	167.317 ⁵³
Avrupa Emtiasından alınan gümrük	25.200	200.000	200.000	333.333	340.000	1.021.120 ⁵⁴
Tamga-i akmişe	100.000	133.333	200.000	256.417	266.417	244.800 ⁵⁵ , 405.200 ⁵⁶
Hasif hanı geliri		22.333	22.000	22.000	22.000	83.334 ⁵⁷
Bac-ı siyah	293.333		25.000	61.666	65.000	
İhtisâb Geliri	150.000	316.667	315.000 ⁵⁸	331.688	341.000	
Toplam Mukataa Gelirleri		2.314.290	3.573.704	3.235.416	3.390.216	10.714.914

İcmal Muhasebe Defteri'ne göre 1019 yılı Halep gümrüğü mukataası, öşr-i bahâr, tamga-i akmişe, çuka-i Safedî, darphane, mizân-ı harîr ve han-ı Hasîf gelirleri toplamı 50 bin sikke-i hasene yani 4 milyon akçe tutmaktadır⁵⁹. İşin ilgi çekici tarafı 16. yüzyıldaki tahrir defterlerinde öşr-i bahâr'dan bahsedilmemesidir. Oysa incelediğimiz İcmal Muhasebe Defteri'nde 1017-1018 yılları arasında 1 yıl 6 ay ve 14 günlük öşr-i bahâr geliri 1.553.680 akçadır. 1019 yılı için 244.878 akçadır. Öşr-i bahâr baharat gümrüğünden alınan resimdir. Hindistan'dan gelen baharat Basra Körfezi ve Kızıldeniz yoluyla Osmanlı limanlarına ulaşıyordu. Basra'dan gelen yol Fırat mecrasını izleyerek kervanlarla Halep'e bağlanıyor ya da Birecik ve Urfa üzerinden Diyarbakir ve Tebriz'e ulaşıyordu⁶⁰. Halep hem ipek hem de baharat ticaretinin dünya çapında bir pazarı idi. Burada Batılı tüccarlara satılıyor

53 1019 yılı için bir yıllık meblağ; "*mukâta'a-i gümrük-i tâcirân-ı Efrenciye*" şeklinde geçmektedir. MAD 779, s. 32.

54 "*Mukâta'a-i gümrük-i emti'a-i Efrenciân*", şeklindedir. (MAD 779, s. 31) 16 Cemaziyel 1017'den gayet-i Zilhicce 1018 arasında, 1 yıl 6 ay ve 8 günlük sürede 12.764 sikke-i hasenedir. Sikke-i hasene 80 akçadır.

55 1019 yılı için bir yıllık meblağ.

56 1 yıl, 6 ay 14 günlük.

57 1019 yılı için bir yıllık meblağ.

58 Başhane geliri de dâhildir.

59 MAD 779, s. 29; Bir başka Maliye Ahkâm Defterinde 10 yıl sonrasında yani 1029 yılı gümrük-i dellâliye ve öşr-i bahâr ve mizân-ı harîr ve vezzâniyye-i harîr ve Han-ı Hasif ve tamga-i akmişe-i mütenevvi'a ve kassâbiye mukâataaları 9.993.701 akçaya Şamlı Mehmed üzerinde iltizamda iken kardeş olan Bedik ve Sanos adlı zimmiler tarafından 200 bin akça artırılarak 10.763.701 akçaya çıkarılmış ve dokuz yıllık 96.873.309 akçaya yeniden iltizama verilmiştir; bkz. MAD 9825, s. 22.

60 Faroqhi, "Ulaşım Şebekeleri: Kervan Yolları", s. 614.

veya getirdikleri mallarla takas olunuyordu. Bir kısmı da Halep'ten İstanbul'a ulaşıyor oradan Orta Avrupa, Baltık ülkeleri ve Balkanlara sevk ediliyordu⁶¹.

İpek gümrüğünün geliri 16. yüzyıla göre biraz düşmüş, 1570'lerde 400.000 akçalık gelir 278.861 akçaya inmiştir⁶². Bunun temel sebeplerinden biri Safevilerle devam eden savaşlar ve Şah Abbas'ın İran ipeğini Osmanlı topraklarına göndermemesi olabilir. Şah I. Abbas İran ipeğinin Hint Okyanusu ve Moskova üzerinden Batı'ya gitmesini sağlamak için büyük çaba göstermiş, Basra körfezinde Bender-Abbas limanını yapmış, Avrupa'ya elçiler göndermiş, 1622'de İngilizler ile iş birliği yaparak Hürmüz Boğazı'nı Portekizlilerden almış ve nihayet 1623'te Bağdat'ı ele geçirmişti. Nihai hedefi Halep'i de alıp Akdeniz'e ulaşmaktı. Ancak IV. Murad Bağdat'ı geri alınca İran'ın plana suya düştü. Şah Abbas'ın ölümünden sonra ipek kervanları yeniden Halep, Bursa ve İzmir'e gelmeye başladı⁶³.

Bir diğer sebep de Halep'in limanı konumundaki Trablus sancağında mizân-ı harîr gelirinun yükselmesidir. 1519 tahririne göre Trablus şehri resm-i mizân-ı harîr geliri 25 bin akça gibi cüzi bir rakamdır. 1526, 1536 ve 1547 tahrirlerinde mizân-ı harîr Trablus, Cebele, Lâzkiye, Bâniyâs ve Antartûs iskeleleri mukataatı içerisinde yer aldığından miktarı bilinmemektedir. Fakat 1519'da 400 bin akça olan bu mukataanın gelirlerinin sonraki tahrirlerde 250 bin akça civarına düştüğüne bakılırsa mizân-ı harîr gelirinun de düşük olduğu tahmin olunabilir. Nitekim 1571 tahririnde mizân-ı harîr mukataası geliri müstakil olarak yazılmış olup 80 bin akçadır⁶⁴. Trablus'taki mizân-ı harîr resmi mukataasının gelirini düşük oluşu ipeğin Halep'te vergilendirildikten sonra tekrar Trablus'ta vergi alınmamasından kaynaklanmaktadır kanaatindeyiz. Osmanlı gümrük sistemine göre ipek ve baharat yoluyla gelen mallar belirli merkezlerde vergilendiriliyordu. Bu merkezlerde vergilerini ödeyenlerin eline tekrar vergi alınmaması için bir *edâ tezkeresi* veriliyordu. 17. yüzyılda Trablus'un mizân-ı harîr geliri 16. yüzyıla nazaran çok yükselmiş ve 1645 yılında 526.050 akça olarak gerçekleşmiştir⁶⁵.

61 Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 135.

62 17. yüzyılın başlarında (1606) Bursa mizân-ı harîr mukataasının üç yıllık geliri (gümüş yasağı ve kassâb akçası dahil) 5.200.000 akçadır, bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006, s. 226.

63 İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, s. 314-315.

64 Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara 2012, s. 299.

65 Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXII/S. 35, Ankara 2004, s. 68.

Bunun temel sebebi ipeğin bir kısmının Halep'e uğramadan doğrudan Trablus limanına gelmeye başlaması olabilir.

Halep'in mizân-ı harîr gelirinini düşük olmasının bir sebebi Diyarbakir üzerinden gelen İran ipeğinin Diyarbakir'de vergi alındıktan sonra Halep'te tekrar vergi alınmaması olabilir. Osmanlı gümrük sistemine göre ipek ve baharat yoluyla giren mallar belirli merkezlerde vergilendiriliyordu. Mesela Van üzerinden Diyarbakir'e gelen ipek yükünden Van'da gümrük resmi alınmıyordu. Çünkü Diyarbakir'de resm-i mîzân almıyordu. Burada vergiyi ödemediğine dair eda tezkeresi alan tüccar Halep'te ikinci bir vergi ödemiyor olabilir. Nitekim 16. yüzyılda Diyarbakir'deki mizân-ı harîr geliri çok yüksektir. 1568 yılı tahrirlerinde mizân-ı harîr gelirinini 5.610.666 akça olarak gerçekleşmiştir⁶⁶. Halbuki 1558 yılında Bursa mizân-ı harîr geliri 4.1 milyon akçedir⁶⁷.

Tablo 3'te görüldüğü üzere Avrupalı tüccarlardan (tâcirân-ı Efrenciye) ve getirdikleri emtiadan alınan gümrük resimlerinin de 16. yüzyıla nazaran artış gösterdiği görülmektedir. Avrupa emtiasından alınan gümrük resimleri 1584'te 340 bin akça iken 1610'larda bu rakam bir milyon akçayı geçmiştir. Gerçi bu dönem içerisinde akçanın değerinde %70-80'lere varan düşüşler meydana gelmiştir. Fakat akçanın değer kaybı %80 kabul edilse bile gümrük gelirinde reel olarak %50'ye yakın bir artış söz konusudur. Bu rakamlar aslında Halep'e giren Avrupa menşeli malların miktarının arttığını göstermektedir.

Diğer taraftan Halep imparatorluğun para basılan önemli merkezlerinden biridir⁶⁸. Mukataa olarak işletilen Halep darphanesi gelirleri de ilgi çekici bir seyir takip etmiştir. 1526'da 845 bin akça olan darphane geliri 1536'da 800.000 akça olarak görülmektedir. Fakat 1550'de birdenbire 90 bin akçaya düşmüştür. 1566-1584'te ise 110 akçaya çıkmıştır. Fakat incelediğimiz mukataa defterinde Halep darphanesi geliri 1620 yılında 250 bin akçadır. Bir yıl 8 aylık geliri ise 459.760 akça olmuştur. Ancak Halep darphanesinin gelirinini 1620'deki gelirinini 670 bin akça olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra bu rakam 770 akçaya çıkmıştır⁶⁹.

66 Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir Eyaleti'nde İktisadî Hayat (1518-1568)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2016, , s. 439.

67 İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I*, s. 278.

68 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1993, s. 107.

69 Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Para Tarihi 1640-1740*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1965, s. 37; Sahillioğlu, MAD 9825 kodlu mukataa defterine göre bu tarihte Halep mukataaalarından 10 adedinin 13.633.701 akçaya Şamlı Mehmed ile Sanus adlı bir Ermeni'ye iltizama verildiğini kaydetmektedir. Bizim incelediğimiz MAD 779'da da adı geçenlerin isimleri mültezim olarak zikir edilmektedir.

Öte yandan Hasif Hamı'nın geliri 1584'lerde 22 bin akça iken 1610 (1019)'da 83.334 akçaya çıkmıştır. Bu yaklaşık %400'lük bir artış demektir. Halep'te birçok han mevcuttur fakat mukataa defterinde sadece Hasif hamı zikr edilmektedir.

Ne yazık ki tahrir defterlerinde zikr edilen bac-ı siyah ve ihtisab mukataası başta olmak üzere birçok mukataa kaleminden bahsedilmemektedir. Bu yüzden tahrir defterlerinde zikr edilen birçok mukataa kalemini mukataa defteriyle mukayese edemiyoruz. Ancak Tablo 3'ün en alt sütununun yer alan Toplam Mukataa Gelirleri mukayese için gerçek rakamlardır. Bu rakamlar Enver Çakar'ın tahrir defterlerindeki verileri göz önüne alarak yaptığı tablodan alınmıştır. Buna göre Halep şehri mukataaları 1529'de 2.314.290 akça iken 1536'da 3.573.704 akçaya çıkmış daha sonraki tahrirlerde biraz düşerek 1584'te 3.390.216 akça olarak gerçekleşmiştir. Oysa mukataa defterine göre 1603'te bu rakam 10.714.914 akçadır. Akça değerindeki düşmeye rağmen rakam hayli yüksektir. Mukayeseyi altın üzerinden yaparsak şöyle bir durum ortaya çıkar. 1584'lerde altın 60 akça, 1600'lerde ise 120-125 akçadır⁷⁰. Ancak incelediğimiz mukataa defterinde altın 80 akça üzerinden işlem görmüştür. Buradan hareketle 1584'teki Halep şehrinin mukataa bedellerinin toplamı olan 3.390.216 akçayı 60'a bölersek 56.503 altın eder. 1603'teki rakam olan 10.714.914 akçayı 80'e bölersek 133.936 altın eder. Bu da 16. yüzyıldan sonra Halep şehri mukataa bedelinin 2,5 kattan fazla artış gösterdiği ortaya koyar.

Sonuç

İncelediğimiz mukataa icmal muhasebe defterindeki veriler dikkate alırsa 16. yüzyıldaki tahrir defterlerindeki iktisadi bilgilere nazaran 17. yüzyılın başlarında Halep'in ekonomik gelişmesini sürdürdüğü görülmektedir. İpek ve baharat ticaretinin en önemli merkezlerinden olan Halep'e ait mukataa rakamları bunu ortaya koymaktadır. Akçanın 16. yüzyılın sonlarında maruz kaldığı değer kaybı dolayısıyla mukayeseyi altın üzerinden yaptığımızda daha ticari hayata ait mukataa verilerinde bariz bir artış görünmektedir. Canpoladoğlu Ali Paşa isyanı ve Celali isyanları Halep'in iktisadi yükselişine mani olmamıştır. Halbuki bu sırada Anadolu Celali isyanları sebebiyle sosyal ve ekonomik hayat felç olmuş, asayiş kalmamış ve üretimde büyük düşüşler meydana gelmiş ve bütün bunların sonucu olarak nüfusta neredeyse yarı yarıya azalmalar meydana gelmiştir. Halep'in nüfusunda ise pek değişme olmamış, 16. yüzyılın sonlarında 40-60 bin arasındaki 17. yüzyıl başlarında da sabit kalmıştır. Buna mukabil olarak şehrin fiziki yapısında da

70 Şevket Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 152, Tablo 8.3.

değişmeler meydana gelmiş; yeni mahalleler kurulmuş, ticaret hanları ve diğer bayındırlık eserleri yapılmıştır.

İpek gümrüğü gelirleri 16. yüzyıla göre nispi bir azalma dikkat çekicidir. Yukarıda temas ettiğimiz üzere bunun temel sebeplerinden birisi Şah Abbas'ın Osmanlı devletine karşı uyguladığı ekonomik siyaset ve Osmanlı-İran savaşları, diğeri ise ipeğin bir kısmının doğrudan Trablus limanına gelmeye başlamasıdır. Öte yandan 17. yüzyılda İzmir limanı da ipek ihracatı konusunda ön plana çıkacak ve ipek yüklü kervanlar doğrudan İran'dan İzmir'e yönelecektir. Ancak baharat ticaretinde Halep 17. yüzyılda Kahire'den sonra ikinci büyük merkez haline gelecektir.

Diğer taraftan Avrupa mallarından alınan gümrük vergilerindeki artış da dikkati çekicidir. Bunlar mukataa defterinde teker teker sayılmamakla beraber, Avrupa'da üretilen başta çeşitli kumaşlar olmak üzere kalay, çelik, kurşun, güherçile, barut, cam eşya, ayna, kağıt, çeşitli biblolar, saatler vs. alındığını biliyoruz⁷¹.

Sonuç olarak Osmanlılar 16. yüzyılın başlarındaki fetihlerden itibaren Halep'e damgasını vurmuş, yapılan bayındırlık eserleri ve ticari yapılarıyla şehir bu dönemde klasik bir Osmanlı şehri haline gelmiştir.

71 Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 170-171.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MAD 779, MAD 9825.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci 1888

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 62.

Harput Şer'iyye Sicili, No: 386.

Basılı Kaynaklar

397 Numaralı Halep Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri C I ve II (943-1536), Dizin ve Transkripsiyon, Ankara 2010.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, II, İstanbul 1979.

Çakar, Enver, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Ankara 2003.

Çakar, Enver, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXII/S 35, Ankara 2004, s. 45-69.

Çakar, Enver, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ 2006.

Çakar, Enver, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara 2012.

Çakır, Bakı, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003.

Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006.

Evliya ÇELEBİ, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (EÇS)*, 3. kitap, neş. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999.

Faroqhi, Suraiya, "Ulaşım Şebekeleri: Kervan Yolları", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C II, İstanbul 2000, s. 612-616.

Genç, Mehmet, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetlerin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir Çalışma", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2300, s. 153-185.

İnalcık, Halil, *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul 2009.

Karaboğa, Durmuş Volkan, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadî Hayat (1518-1568)*, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2016..

Masters, Bruce, "Halep", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C XV, 1997, s. 244-247.

Masters, Bruce, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Liman Kenti", *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2000, s. 19-87.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler: Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970.

Özbay, Rahmi Deniz, "17. Yüzyılda İltizam Sistemi", *XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Biliriler*, C IV, kısım 3, s. 1701-1721.

Öztürk, Mustafa, "1616 Tarihli Halep Avarız-hanesi Tahrir Defteri", *OTAM*, S. 8, Ankara 1997, s. 249-293.

Raymond, André, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 1995.

Şevket, Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1993.

Sahillioğlu, Halil, *Kuruluşundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1958.

Sahillioğlu, Halil, *Bir Asırlık Para Tarihi 1640-1740*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1965

Sahillioğlu, Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Darphane Mukataaları", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/ 1-2, 1962, s. 145-218.

Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, IV/7-8, 1967, s. 1-34.

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984.

Ünal, Mehmet Ali, "Sinop İskele Mukataasına Ait Bir Temessükât Defteri", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1989, S. 4, s. 91-130.

Ünal, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 6, İzmir 1991, s. 59-77.

Ünal, Mehmet Ali, "XVII. Yüzyılın Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmâl Muhasebe Defteri", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 3 (Aralık 1988), s. 93-107.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Isparta 2014.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.

Venzke, Margaret L., *The Sixteenth-Century Ottoman Sanjaq of Aleppo: A Study of Provincial Taxation*, Basılmamış Doktora Tezi, Columbia University, New York 1981.

Yâzîcî, Tâlib, “Haleb”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C XV, 1997, s. 239-244.